

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 11/1 2022 s. 436-459, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

**OKTYABR ÇEVİRİLİŞİ SONRASI BAKIDA DAŞNAK-BOLŞEVİK İTTİFAQININ
FƏALİYYƏTLƏRİ DÖVRÜN GÜRCÜ MƏTBUATINDA: 31 MART 1918-Cİ İL
SOYQIRIMI**

Fahri VALEHOĞLU HACILAR*

Geliş Tarihi: Ocak, 2022

Kabul Tarihi: Mart, 2022

Xülasə

1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda siyasi-ictimai vəziyyət, xüsusən də bolşeviklərin radikal fəaliyyəti Tiflisin gürcüdülli mətbuatı tərəfindən diqqətlə izlənilirdi. Gürcüstan Milli-Demokrat Partiyasının yayım orqanı olan "Sakartvelo" qəzetində və "Ertoba", "Alioni" kimi sosial-demokrat yönümlü geniş oxucu auditoriyasına malik mətbu orqanlarda müntəzəm olaraq bu məzmununda xəbərlər, təhlil xarakterli materiallar çap olunurdu.

Cənubi Qafqazda yaranmış gərginlikdə "Daşnaksutyun"un neqativ rolunu ifşa edən gürcü mətbuatı 1918-ci ilin mart ayında Bakı şəhərində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımına da biganə qalmayıb mövzu ilə bağlı həqiqətləri öz oxucusuna çatdırmağa cəhd etmiş, onu törədən daşnak-bolşevik aliyasının məkrli niyyətlərinin deşifrə olunmasında mühüm rol oynamışdır.

Açar Sözlər: 31 Mart 1918 Bakı soyqırımı, "Daşnaksutyun", bolşeviklər.

**THE ACTIVITIES OF THE DASHNAK-BOLSHEVIK ALLIANCE IN
BAKU AFTER THE OCTOBER REVOLUTION IN THE GEORGIAN
PRESS OF THE PERIOD: THE GENOCIDE OF 31 MARCH 1918**

Abstract

The socio-political situation in the South Caucasus, especially the Bolsheviks' radical activity in early 1918 was carefully monitored by Georgian press of Tiflis. News and analytical materials on this content were regularly published in the Sakartvelo newspaper, the broadcasting body of the Georgian National Democratic Party, as well as, in the press organs with a broader reader audience such as Ertoba, Alioni.

The Georgian press, which exposed the negative role of "Dashnaksutyun" party in the tension in the South Caucasus, was not indifferent to the genocide against the Turkic-Muslim population in Baku in March 1918 and tried to convey the truth to its reader. The press played an important role in decoding the insidious intentions of the Dashnak-Bolshevik alliance.

Keywords: March 31, 1918 Baku Genocide, "Dashnaksutyun", Bolsheviks.

* Dr.; Azərbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, haciyevf@yahoo.com

Ø. Giriş

1917-ci ilin fevral ayında Rusiya İmperiyasında tarixi mənbələrdə “İkinci rus inqilabı” kimi də əks olunan burjuva-demokratik inqilabı baş verir və üç əsrdən artıq ölkəyə hökumranlıq edən Romanovlar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi II Nikolay taxtdan salınır. Çar mütləqiyyətinin devrilməsi nəticəsində imperiyada ikihakimiyyətlik - bir tərəfdən Müvəqqəti Hökumətin hakimiyyəti, digər tərəfdən Fəhlə Deputatları Sovetinin hakimiyyəti yaranır.

Ölkədaxili sosial-siyasi gərginliyin səngiməməsindən, anarxiya və xaosun davam etməsindən və idarəçilik sistemində yaranmış böhrandan istifadə edərək 25 oktyabr 1917-ci ildə (yeni təqvimlə noyabrın 7-də¹) paytaxt Petroqradda hakimiyyəti bolşeviklər və solçu eserlər (sosialist-inqilabçılar) ələ keçirirlər. Beləliklə, dünyada ilk sosialist dövlət - Rusiya Sovet Respublikası (RSR) elan olunur. Həmin proseslər tarixşünaslığa fərqli ideoloji prizmalar və yanaşmalardan asılı olaraq “Böyük Oktyabr sosialist inqilabı”, “Oktyabr çevrilişi” (“Ekim devrimi”), “Böyük Rus İnqilabı”, “Bolşevik çevrilişi” adı altında düşmüşdür.

Oktyabr hadisələrinin siyasi-ictimai təsir dairəsi tez bir zamanda Cənubi Qafqaza da yayılaraq ilk növbədə Bakı şəhərini öz ağışına alır. Belə ki, bolşeviklərin Rusiyada hakimiyyətə gəlməsindən bir həftə keçməmiş – oktyabrın 31-də (yeni tarixlə noyabrın 13-də) erməni əsilli marksist-millətçi Stepan Şaumyanın yaratdığı, tərkibi və rəhbər heyəti ermənilərdən və rusalardan ibarət olan Bakı fəhlə və əsgər deputatları Soveti (Bakı Soveti) Bakı şəhərində və şəhəratrafi məntəqələrdə bütün hakimiyyətin onun səlahiyyəti çərçivəsinə keçməsi haqqında qətnəmə qəbul edir. Bir qədər sonra, Bakı Sovetinin noyabrın 2 (15)-də keçirilmiş iclasında isə “Müsavat” partiyasının və şəhərdə nüfuz sahibi olan digər təşkilatların dəstəyini alan bolşeviklər Sovetin İcraiyyə Komitəsinin Bakıda ali hakimiyyət orqanı elan edilməsinə nail olurlar (*Ertoba*, 1918, № 66, s. 2; *Sakartvelo*, 1918, № 64; *Azərbaycan tarixi*, V c., 1900-1920-ci illər, 2008, s. 238). Qeyd edək ki, müsavatçılar xalqların öz müqəddəratını təyin etməsinə şərait yaradacağına inanaraq Oktyabr çevrilişinə loyallıq bəsləyirdilər (*Azərbaycan tarixi*, V c., 1900-1920-ci illər, 2008, s. 238).

Rusiya Sovet hökuməti ilə sıx əlaqədə olan S. Şaumyan və onun sədrlik etdiyi Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsi hakimiyyətə yiyələndikdən sonra Bakını Azərbaycandan ayırmaq, onu Rusiya şəhərinə çevirmək siyasəti yürütməyə başladı. Yerli türk-müsəlman əhalisi arasında dayağı olmayan bu qurum şəhərdəki erməni millətçiləri ilə sıx əməkdaşlıq edərək, mürtəce erməni təşkilatlarının, xüsusilə də “Daşnaksutyun”un üzvlərinin silahlanmasına şərait yaratdı (Mahmudov, 2015, s. 13). Çox keçmədən Bakı şəhərinin türk-müsəlman əhalisi faktiki bolşevik-daşnak ittifaqının hədəfinə və amansız kütləvi qırğınlarının qurbanına çevrildi. Bolşevik və daşnak silahlı dəstələrinin 1918-ci ilin 31 martında başlayan hücumları nəticəsində Bakıda 12 mindən çox türk-müsəlmanın həyatına son qoyuldu (*ARDSPIHA*, f. 277, s. 2, iş № 16, v. 18; İsgəndərov, 2018, s. 18). Həmin dövrdə daşnaklar tərəfindən Bakı quberniyasının digər yaşayış məntəqələrində, İrəvan, Gəncə və Tiflis quberniyalarında, Urmiyə, Xoy, Səlmas, Maku, Qars bölgələrində də soyqırımı cinayətləri törədildi (Bax: Abışov, 2007; Rüstəmov-Tohidi, 2010 və 2013; Aşırılı, 2011; Gözəlova, 2014; Mustafa, 2014; Mahmudov, 2015; Nəcəfli, 2015; Valehoğlu, 2019).

¹ Rusiya Xalq Komissarları Şurasının 26 yanvar 1918-ci il tarixli dekreti ilə Sovet Rusiyası Yuli təqvimindən Qriqori (Qərb-Avropa) təqviminə keçmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının təqribən 20 aylıq fəaliyyəti Cənubi Qafqazda 1917-1920-ci illərdə türk-müsəlmanlara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə faktlarının düzgün araşdırılması və mahiyyətinin açılmasına, həmçinin, onlara obyektiv siyasi və hüquqi qiymət verilməsinə imkan yaradır. Komissiya 36 cildə 3300 vərəqdən çox sənəd toplamağa müvəffəq olmuşdur (Abışov, 2007, s. 16).

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1918-ci ilin mart ayında Bakıda törədilmiş kütləvi qırğınların 80-ci ildönümü ərəfəsində imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 1998-ci il 26 mart tarixli 690 nömrəli fərmanı ilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan olunmuşdur (*Xalq qəzeti*, 1998, №80).

1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda siyasi-ictimai vəziyyət, xüsusən də bolşevik-daşnak tandeminin radikal fəaliyyəti Tiflisin gürcüdülli mətbuatı tərəfindən diqqətlə izlənilirdi. Gürcüstan Milli-Demokrat Partiyasının mətbu orqanı *Sakartvelo* və Gürcüstan Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının aparıcı yayım orqanı olan *Ertoba* kimi geniş oxucu auditoriyasına malik qəzetlərdə müntəzəm olaraq bu məzmununda xəbərlər, təhlil xarakterli materiallar, guşə (köşə) yazıları çap olunurdu. Gürcü mətbuatı öz səhifələrində 1918-ci ilin martında Bakıda baş vermiş qırğınlara da yer ayırmağa çalışırdı.

Erməni şovinst-terrorçu dəstələrinin 1917-1920-ci illərdə türk-müsəlmanlara qarşı soyqırımları barədə çox sayda sanballı tədqiqatlar aparılıb, kitab və məqalələr yayımlansa da, problem indiyədək gürcü mənbələri prizmasından araşdırılmamışdır. Təqdim olunan məqalədə sözügedən sahədə mövcud boşluğun qismən də olsa, doldurulmasına cəhd edilir. Oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda cərəyan edən xaotik proseslərə və 31 mart 1918-ci il Bakı soyqırımına dövrün gürcü mətbuatının baxış bucağından nəzər yetirilir.

1. Daşnak-bolşevik S.Şaumyanın destruktiv fəaliyyəti dövrün gürcü mətbuatının səhifələrində

1917-ci il dekabrın 18 (31)-də RSR Xalq Komissarları Şurasının sədri V.İ.Ulyanov (Lenin) S.Şaumyanı Qafqaz məsələləri üzrə fəvqəladə komissar təyin edir. Bundan sonra bolşeviklər Cənubi Qafqazda bütövlükdə hakimiyyəti ələ keçirmək üçün daha da fəallaşır. S.Şaumyan 1918-ci ilin yanvar ayında Tiflisə gəlib burada bolşevik özəkləri yaratmağa cəhd göstərsə də, uğur qazana bilmir və şəhərdən qaçmaq məcburiyyətində qalır.

Bakıdan sonra bolşeviklərin hədəfində Cənubi Qafqazın digər bölgələrinin dayandığını yaxşı bilən gürcü siyasiləri və jurnalistləri 1918-ci ilin başlanğıcında S.Şaumyanın Tiflisə gəlişinin gözlənilən təhlükənin ilk işarələri olduğu barədə həyəcan təbili çalır. *Ertoba* qəzetinin 26 yanvar 1918-ci il tarixli sayının üz səhifəsində çap olunmuş “Avantüra gözləntisində” başlıqlı yazıdan parçalar (*Ertoba*, 1918, № 20):

Bolşeviklər Zaqafqaziyada (Transqafqazda) onların rəhbərlərinin Petroqradda etdiklərini təkrarlamaq istəyirlər... Onların lideri Şaumyan “Kavkazski raboçi”nin² dünənki sayında belə sensasiyalı bəyanat çap edib: “1917-ci ilin 18 dekabrında Petroqradda xalq komissarları şurası məni Qafqaz üzrə fəvqəladə komissar təyin edibdir. İndi Tiflisə gəlmişəm. Koçubəy küçəsində yaşayıram”. Cənab Şaumyanın

² «Кавказский рабочий» - Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının (bolşeviklər) Tiflis komitəsinin yayım orqanı (F.V.)

ona layiqli katibi də var – cənab N.Kuznetsov... Aydındır ki, cənab Şaumyan zarafat etmir və biz bolşevik maskası altında açıq-aşkar əclafların çıxışını gözləməliyik³...

Ertobanın həmin sayında yayımlanmış “Bolşeviklərin növbəti avantürası” başlıqlı məqalədə isə Şaumyan “tipik avantürist” adlandırılır və qeyd olunur ki, o, artıq xalq komissarlarının Tiflis filialını açıbdır və Kuznetsovla birlikdə “sosialist” quruluşunu yaratmaq istəyir” (*Ertoba*, 1918, № 20, s. 1).

Cənubi Qafqazı sovetləşdirə bilməsi üçün sosial bazası olmayan, yerli türk-müsəlman və gürcü əhalinin sərt müqaviməti ilə üzleşən bolşeviklər çıxış yolunu müəyyən vədlər qarşılığında ermənilərlə əməkdaşlıqda görürlər. Erməni millətçi təşkilatları ilə bolşeviklər arasında əlaqələrin qurulması planının əsas ideya müəllifi və vasitəçisi S.Şaumyan idi. 5 (18) dekabr 1917-ci ildə Ərzincan şəhərində Osmanlı ordusu ilə Qafqaz cəbhəsi komandanlığı arasında imzalanmış barışıq nəticəsində rus ordu hissələrinin Şərqi Anadoludan çıxarılması mifik “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan erməni millətçilərinin xəyalını puça çıxarmışdı. Bu məqamdan istifadə edən bolşevik xalq komissarları şurası S.Şaumyanın təşəbbüsü ilə 29 dekabr 1917 (11 yanvar 1918) - ci ildə “Türkiyə Ermənistanı” barədə aşağıdakı məzmununda dekret qəbul edir (Sovet hakimiyyətinin dekretləri, I c., 1957, s. 298-299):

Xalq Komissarları Şurası (XKŞ) erməni xalqına bəyan edir ki, Rusiya fəhlə və kəndli hökuməti Rusiya tərəfindən işğal olunmuş “Türkiyə Ermənistanı”nın ermənilərinin azad şəkildə özünümüqəddəratını, hətta tam müstəqilliyədək, təyin etməsi hüququnu dəstəkləyir.

XKŞ hesab edir ki, bu hüquqların təmin edilməsi erməni xalqının azad referendum keçirə bilməsi üçün mütləq zəruri olan, aşağıda göstərilən bir sıra ilkin zəmanət şərtləri əsasında mümkündür:

- 1) “Türkiyə Ermənistanı”ndan ordunun çıxarılması və “Türkiyə Ermənistanı” əhalisinin həyat və əmlak təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə təcili surətdə erməni xalq milisinin yaradılması;
- 2) Erməni qaçqınların, eləcə də müxtəlif ölkələrə səpələnmiş erməni emiqrantların maneəsiz şəkildə “Türkiyə Ermənistanı” sərhədləri daxilinə qaytarılması;
- 3) Müharibə vaxtı türk hökuməti tərəfindən Türkiyənin daxili vilayətlərinə sürülmüş ermənilərin “Türkiyə Ermənistanı”na maneəsiz qaytarılması, bunun üçün XKŞ türk hökuməti ilə sülh danışıqları zamanı təkid edəcəkdir;
- 4) “Türkiyə Ermənistanı”nın erməni xalqının deputatları şurası təmsalında demokratik əsaslarla seçilmiş müvəqqəti xalq idarəetməsinin yaradılması.

Qafqaz məsələləri üzrə fəvqəladə müvəqqəti komissar Stepan Şaumyana “Türkiyə Ermənistanı” əhalisinə 2-ci və 4-cü maddələrin həyata keçirilməsi məsələsində hər cür yardım göstərilməsi, eləcə də “Türkiyə Ermənistanı”ndan qoşunların çıxarılma vaxtının və yollarının müəyyən olunması üçün qarışıq komissiyanın yaradılmasına başlaması həvalə olunsun.

Qeyd. “Türkiyə Ermənistanı”nın coğrafi sərhədləri erməni xalqının demokratik yolla seçilmiş nümayəndələri tərəfindən demokratik yolla seçilmiş qarışıq mübahisəli

³ Burada və bundan sonrakı tərcümələrdə orijinal mətnin punktuasiyasını və orfoqrafik xüsusiyyətlərini saxlamağa çalışmışıq – (F.V.).

(müsəlman və s.) nahiyələrin nümayəndələri ilə razılıq əsasında və Qafqaz məsələləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissarla birlikdə müəyyən edilir.

İmzalar: Xalq Komissarları Şurasının sədri V. Ulyanov (Lenin).

Milli məsələlər üzrə xalq komissarı İ. Cuğaşvili (Stalin).

Hökumət işləri üzrə idarəçi V. Bonç-Brueviç.

Xalq komissarları şurasının katibi N.Qorbunov.

Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının mətbu orqanı *Pravda* qəzetində dərc olunmuş bu dekret tərəcə olunaraq gürcü mətbuatında da yayılır və sərt olduğu qədər də əsaslı tənqid atəşinə tutulur (*Ertoba*, 1918, № 20, s. 1). *Ertoba* qəzeti “Bolşeviklərin dekreti və “Müstəqil Ermənistan” ” məqaləsində dekretə S.Şaumyanın və bolşeviklərin əsl niyyətlərini ifşa edirdi (*Ertoba*, 1918, № 22, s. 1):

Bolşevik hökuməti dekretlərindən birini ermənilərə həsr etdi və Ermənistana müstəqillik söz verdi. Amma digər bolşevik dekretlərində olduğu kimi, bu dekretə də bir düşüncə nişanəsi yoxdur və deməyə qəzasına tərtib olunmuşdur. Görünür ki, bolşeviklər hansısa şəkildə erməni partiyasının – “Daşnaksutyun”un ürəyini ovlamaq istəyirlər.

Nə baş verdi, niyə digər millətlər bolşeviklərə qarşı ölüm-dirim mübarizəsi apardığı halda ermənilər onları özlərinə sevgi mövzusu seçdilər? Bəlkə ermənilər üçün də şura (sovet) hökuməti yaratmağı xahiş edirlər?

Yox... Bu israrçı dekretin 4-cü bəndində “Osmanlı Ermənistanı”nın müvəqqəti idarəetməsinin demokratik əsaslarla seçilmiş erməni xalqının deputatları şurası tərəfindən həyata keçirilməsi barədə yazılır.

Heyrətlənmiş oxucu yəqin bolşeviklərdən soruşacaq, sizi demokratik yolla seçilmiş erməni xalqının deputatları şurası qane edəcəkmi? Bu, axı, hamı tərəfindən seçilmiş, ancaq sizin tərəfinizdən dağıdılmış müəssislər məclisi⁴ ilə eyni bir şeydir. Bu ikitərəli mühasibat nə deməkdir? Oxucu bu barədə bolşeviklərdən cavab gözləyir. Biz buna “Ermənistan”ın müstəqilliyinin özünü Qafqaz hökuməti adlandıran və bununla belə, haradasa gizlənən cənab Stepan Şaumyana etibar olunduğunu əlavə etsək, bizim üçün bolşeviklərin deməyə qəzası və qısaayaqlı (gödəkömürlü) yalanı aydın olacaq.

Ancaq bir anlığına fərz edək ki, cənab Şaumyan dekreti həqiqətə çevirməkdə həqiqi qüvvə sahibi oldu, buradan hansı nəticə hasil olacaq?

Bolşeviklər dekretə “Rusiya tərəfindən işğal edilmiş Osmanlı Ermənistanı”nın tərəfini saxlayırlar və erməni “xalq milisinin” yaradılmasını tələb edirlər. Eyni anda dekret ordunun təcili surətdə Osmanlı Ermənistanından çıxarılmasını tələb edir. Bolşeviklər bunu başa düşürmü ki, ermənilərlə birlikdə osmanlıların, xüsusən də vəhşi kürdlərin yaşadığı vilayətlərdə erməni xalq milisinin yaradılması bu iki xalq arasında qırğına səbəb olacaq, xüsusən də, nəzərə alınsa ki, bolşeviklər ordunun təcili çıxarılmasını tələb edirlər.

Biz dekretin digər tərəflərinə toxunmayacağıq, çünki deyilənlərdən də onun kənardan üfürülmüş xarakteri açıq görünür.

⁴ Parlament funksiyası daşıyan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər 1917-ci ilin noyabr ayında, çevrilişdən sonra keçirilmiş, bolşeviklər bu seçkilərdə faktiki olaraq məğlub olduqları üçün onun fəaliyyətə başlamasının qarşısını almışdılar – (F.V.).

Və xüsusən də düşünsək ki, bu dekreti cənab Şaumyan gətirib və özünü komissar elan etdiyi bəyanatla birlikdə çap etdirib, bunun tərribatçı yönü bizə açıq-aydın görünəcək. Cənab Şaumyan istəyir ki, ermənilərlə tatarları⁵ bir-birinə qarşı qaldırsın və sonra bulanıq suda öz bolşevik balıqlarını tutsun.

Ancaq düşünürəm ki, bununla bolşeviklər çayı keçə bilsinlər. Şüurlü erməni demokratiyası onları qədim romalıların sözləri ilə qonaq edəcək: dannahların gətirdiyi hədiyyə də təhlükəlidir.

2. 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərində Güney Qafqazda hərbi-siyasi proseslərin qısa xülasəsi

Bolşeviklərin uzurpasiya siyasəti, Bakıda qurulmuş sovet hakimiyyətinin Cənubi Qafqazın digər bölgələrinə də yayılma təhlükəsi Oktyabr çevrilişi nəticəsində bu diyarın idarəçilik sistemində yaranmış boşluqların aradan qaldırılması zərurətini ortaya qoyur. Gürcüstan Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası (menşeviklər), “Müsavat”, “Daşnaksutyun” və sağ eserlərin nümayəndələri noyabrın 11 (24)-də Tiflisdə müşavirə keçirib Rusiya bolşevik hökumətinin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdiklərini bəyan edirlər və koalisiyon “Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti” yaratmaq qərarına gəlirlər (İsgəndərov, 2018, s. 16). Noyabrın 15-də (28-də) gürcüstanlı menşevik Y.Qeçəqorinin sədrliyi ilə Zaqafqaziya Komissarlığı yaradılır. Zaqafqaziya Komissarlığı Rusiya Müvəqqəti Hökumətinin Cənubi Qafqaz üzrə idarəetmə orqanı olan “OZAKOM”u (Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi) əvəz edir. Yerlərdə yaradılan milli şuralar hakimiyyəti öz əllərinə alır. Milli şuraların əsas vəzifələrindən biri milli hərbi hissələrin yaradılması olur. Bunun üçün Zaqafqaziya Komissarlığının razılığı və yardımı ilə şəhərlərdə dislokasiya olunmuş keçmiş çar ordusunun alayları, eləcə də I Dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan hərbi eşelonlar tərksilah edilirdi. Bu proses davamlı olaraq silahlı toqquşmalarla müşayiət edilirdi.

12 (25) yanvar 1918-ci ildə Zaqafqaziya Komissarlığı qanunverici orqan kimi regional parlamentin - Zaqafqaziya Seyminin çağırılması barədə qərar qəbul edir və özünü buraxmaq məcburiyyətində qalır. Təqribən bir ay sonra – 10 (23) fevralda Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatların toplantısında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edilir (İsgəndərov, 2018, s. 19). Bir gün sonra Zaqafqaziya Seymi öz işinə başlayır. Seymdə üç əsas siyasi qrup – gürcü sosial-demokratlar 32, müsavətcilər 30, daşnaklar 27 deputatla təmsil olunmuşdular. Bundan əlavə, eserlər, milli demokratlar, Erməni Xalq Azadlıq Partiyası, Müsəlman Sosialist Bloku, Rusiyada müsəlmanlar fraksiyası (“İttihad”) və “Hümmət” Müsəlman Sosial-Demokrat təşkilatının (hümmətçi menşeviklər) da nümayəndələri var idi. Ümumiyyətlə Zaqafqaziya Seymində Azərbaycan siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi var idi. Onlardan hümmətçi menşeviklər gürcü fraksiyasına daxil olmuş, qalanları M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi altında müsəlman fraksiyasında birləşmişdilər. Zaqafqaziya Seymi Y.Qeçəqorinin rəhbərliyi altında Cənubi Qafqaz hökumətini təşkil edirdi.

Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi və sosial gərginliyin milli zəmində qarşıdurmaya çevrilməsi təhlükəsi bunda marağı olan qüvvələrin tərribatları nəticəsində günü-gündən artmaqda idi. 1918-ci ilin 20 fevral (5 mart) tarixində İrəvan şəhərində baş vermiş belə

⁵ tatar – rus və gürcü mənbələrində Azərbaycan türkü, Qafqaz türkü (F. V.).

təxribatlardan biri barədə Tiflisdə gürcü dilində nəşr olunan sosial-demokratyönlü *Alioni* qəzeti “İrəvanda atışma” başlıqlı xəbərində yazırdı (*Alioni*, 1918, № 15, s. 3):

Zaqafqaziya komissarına bildirirlər: Bugün günorta saat 3-də bütün şəhərdə atışma başladı. Atışmanın əsas səbəbləri müəyyən olunmayıb, bir neçə versiya var: birinci versiya odur ki, şəhərin müsəlman hissəsində 2 tatar dalaşıb və biri digərini öldürüb, bu da bütün şəhərdə atışmaya səbəb olub; ikinci versiya odur ki, vağzala gələn müsəlman dəstəsi ilə oranı mühafizə edən erməni ordu hissələri arasında atışma baş verib və nəticədə bu atışma bütün şəhərə yayılıb və s.. Atışma axşam saat 7-yə qədər davam etdi.

Cənubi Qafqaz şəhərləri içərisində Bakıda yerli türk-müsəlmanların vəziyyəti dözülməz həddə çatmışdı. Faktiki olaraq şəhər idarəetməsində təmsil olunmayan, inzibati resurslardan istifadə edilərək sıxışdırılan və ayrışdırılma məruz qalan Bakının bu köklü əhalisi arasında Azərbaycan-türk millətçi təşkilatlarının nüfuzu sürətlə artırdı. Azərbaycanın digər bölgə və iri yaşayış məntəqələrində olduğu kimi, burada da, işğal altında olmasına rəğmən milli hərəkatın genişlənməsi şəhərin bolşevik hakimiyyətini və onların daşnak tərəfdaşlarını ciddi narahat edirdi. Əsas hədəflərindən biri zəngin neft yataqlarına, güclü iqtisadi potensiala və strateji coğrafi mövqeyə malik Bakı şəhərini və şəhəratrafi əraziləri Azərbaycan etnik-mədəni sistemindən ayıraraq Rusiya quberniyalarından birinə çevirmək olan bolşevik-daşnak tandemi həm bu hədəfə çatmaq, həm də türk millətçi təşkilatlarını demoqrafik bazadan məhrum etmək üçün ən optimal yolu etnik təmizləmələr vasitəsilə Bakının əhali tərkibində türk-müsəlmanların faiz nisbətini mümkün qədər aşağı səviyyəyə endirməkdə görürdü. Bu məqsədlə hərtərəfli hazırlıq işləri görən, Petroqraddan hərbi və maliyyə yardımı alan Bakı Soveti şəhərin xristian əhalisini, xüsusən də erməniləri sürətlə silahlandırır. “Qırmızı qvardiya” adı ilə yaradılmış 10-12 minlik ordunun əksəri ermənilərdən ibarət idi. Birinci Dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması nəticəsində Bakı üzərindən vətənlərinə dönmək üçün rus qoşunlarının silah və sursatları buradakı ermənilərin əlinə keçirdi. Cəbhədən qayıdan çar ordusunun zabit və əsgərlərin bir çoxu Oktyabr çevrilişindən sonra anarxiyanın hökm sürdüyü ana yurdlarına dönməkdənsə, Bakıda qalaraq azacıq məvəcib qarşılığında bolşeviklərin silahlı dəstələrində xidmət etməyi üstün tuturdular. Bolşeviklərlə şəhərdəki erməni silahlı dəstələrinin çoxuna nəzarət edən Erməni Milli Şurası arasında hərbi alyans formalaşmışdı (Mahmudov, 2015, s. 13). Bolşeviklərin daşnaklarla hərbi əməkdaşlığının təmin olunmasında Qafqaz məsələləri üzrə fəvqəladə komissar S.Şaumyan xüsusi rol oynayırdı.

3. 31 mart 1918-ci ildə Bakıda Türk-Müsəlman əhalinin soyqırım dövrünün gürcü qəzətlərində

Bolşevik-daşnak cütlüyü 1918-ci ilin ilk aylarında müvafiq hazırlıq işlərini tamamladıqdan sonra Bakının türk-müsəlman əhalisinə qarşı etnik təmizləmələr aparmaq üçün bəhanə axtarıb, fürsət gözləyirdi (Abışov, 2007, s. 91-92). Belə bir fürsət məşhur neft milyonçusu, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda müsəlman alayında xidmət edən oğlu Məhəmmədin dəfn mərasimində iştirak etmək üçün “Evelina” gəmisi ilə general Talışinskinin başçılığı altında Lənkərandan Bakıya gəlmiş müsəlman alayının zabit heyətinin geri dönüşü zamanı yaranır. Zabitlər gəldikləri gəmi ilə Lənkərana geri qayıtmaq istəyərkən tez-tələsik martın 17 (30)-da yaranmış Bakı şəhəri mədən-zavod rayonlarının İncilabi Müdafiə Komitəsinin təşəbbüsü ilə tərksilah olunurlar. Bu hadisədən hiddətlənən şəhərin müsəlman əhalisi məscidlərə toplanıb silahların qaytarılmasını tələb edir. Azərbaycan-türk milli

təşkilatlarının bu istiqamətdə cəhdləri də nəticəsiz qalır və əvvəlcədən sövdələşmə əsasında bolşevik-erməni koalisiyası S.Şaumyanın dediyi kimi, “həlledici döyüşlərə hər cür hazırlıq görülmüşdü və dərhal bütün cəbhə boyu hücumla başlayır” (Azərbaycan tarixi, V c., 2008, s. 327).

Martın 17 (30)-da axşam saat 5-də açılan ilk atəş səsləri ilə Bakıda türk-müsəlmanlara qarşı üç gün davam edən etnik təmizləmə əməliyyatına start verilir. Martın 18 (31)-də erməni hərbi dəstələri İnkilabi Müdafiə Komitəsinin qərargahına gələrək təlimatlandırılır və müsəlman məhəlləsinə göndərilirlər. Həmin gün müsəlman məhəllələri havadan təyyarələr və dənizdən hərbi gəmilərlə bombalanır. Bolşevik-erməni silahlıları müsəlmanların evlərinə soxulub uşaq, qadın, yaşlı demədən sakinləri kütləvi surətdə, amansızca qətlə yetirirdilər.

1 (14) apreldə İnkilabi Müdafiə Komitəsi “Musavat”a və müsəlmanların digər milli qruplarına aşağıdakı məzmununda ultimatum irəli sürür (*Sakartvelo*, 1918, № 71, s. 2):

1. Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları soveti tanınmalı və onun qəbul etdiyi qərarlar yerinə yetirilməlidir;
2. Vəhşi diviziya (Qafqaz yerlilər korpusu)⁶ əksinqilabi hərbi hissə kimi Bakı və onun ətrafındakı rayonlardan çıxarılmalıdır. Həm müsəlmanların, həm də ermənilərin milli hərbi qüvvələri ya şəhərdən çıxarılmalı, ya da bütövlükdə fəhlə, əsgər və matros deputatları sovetinə tabe olmalıdır. Silahlı sakinlər fəhlə, əsgər və matros deputatları sovetinin təbəçiliyinə keçməlidir;
3. Bakı, Tiflis və Petrovsk arasında dəmir yolu xəttində hərəkətin bərpası üçün təcili tədbirlər görülməlidir.

“Musavat” və digər təşkilatların nümayəndələri həmin gün ultimatumun şərtlərini qəbul etməyə məcbur olurlar (*Sakartvelo*, 1918, № 71, s. 2).

Cənubi Qafqazda müsəlmanlara qarşı həyata keçirilmiş zorakılıq hallarını təhqiq etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumətinin qərarı əsasında 1918-ci il avqust ayının 31-də yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının ümumiləşdirdiyi hesabatla görə, 18-20 mart (31 mart – 2 aprel) 1918-ci il qətl və qarətləri zamanı Bakı şəhərində “əksinqilabçı” adı ilə 12 mindən çox türk-müsəlman öldürülmüşdür. Əhalidən 400 milyon rubl dəyərində daş-qaş və əmlak müsadirə olunmuşdur. Bakı şəhər duması və erməni milli şurasından başqa digər milli şuralar ləğv edilmişdir. Daşnak-bolşevik birləşmələri, həmçinin, ziyarətgahları və tarixi abidələri yerlə-yeksan etmiş, o cümlədən Təzəpir məscidini zədələmiş və dünya memarlığının incilərindən sayılan “İsmailiyyə” binasına od vurub yandırmışdılar (ARDSPİHA, f. 277, s. 2, iş № 16, v. 18; İsgəndərov, 2018, s. 18).

Qeyd olunmalıdır ki, Bakıda türk-müsəlmanlara qarşı törədilən soyqırımı cinayətləri eynilə Bakı quberniyasının Şamaxı, Quba, Lənkəran və Cavad qəzalarında, Gəncə, İrəvan və Tiflis quberniyalarında, Qars bölgəsində, Güney Azərbaycanın Urmiyə, Xoy, Səlmas və Maku bölgələrində də təkrar edilmişdir. Erməni silahlı dəstələri Şamaxı qəzasının 53 türk-müsəlman kəndində 8027 nəfəri (4190 kişi, 2560 qadın və 1277 uşaq), Şamaxı şəhərinin özündə isə 8 min nəfəri qətlə yetirmişdilər (ARDA, f. 1061, s. 2, iş № 85, 87, 100; Rüstəmov-Tohidi, 2013; İsgəndərov, 2018, s.18-19). Quba qəzasında 16 mindən artıq türk-müsəlman öldürülmüş, 162 kənd dağıdılmış, 32 kənd isə yer üzündən silinmişdir (ARDSPİHA, f. 277, s. 2, iş № 16, v. 46; Rüstəmov-Tohidi, 2010; İsgəndərov, 2018, s. 19).

⁶ “Vəhşi diviziya” - Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) dövründə Qafqazın müsəlman əhalisindən təşkil edilmiş süvari diviziya. Diviziyanın tərkibində tatar (Azərbaycan) süvari alayı var idi.

Həmin dövrdə İrəvan quberniyasında türklərin 400-dən çox, Qars bölgəsində isə 200-dən artıq yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmiş, on minlərlə dinc sakinin həyatına son qoyulmuşdur (Mustafa, 2014, s. 28, 126).

1918-ci ilin ilk yarısında Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasının Başkeçid səmtindəki dağ kəndləri və Axalkələk qəzasının Göyyə, Xosbiyyə, Kulalis, Okam, Varevan, Sağamoy və digər türk-müsəlman kəndlərinin əhalisi də ermənilərin qırğın və talanlarına məruz qalmışdır (Valehoğlu, 2019).

1918-ci il mart soyqırımı zamanı Bakı yaxınlığındakı Binəqədi neft mədənlərində işləyən “S.M-li” imzalı gürcü mühəndisi həmin dəhşətli hadisələri təqribən 5 ay sonra Gürcüstan Demokratik Respublikasının (1918-1921) rəsmi dövlət qəzeti *Sakartvelos Respublikada* belə təsvir edirdi (*Sakartvelos Respublika*, 1918, № 24, s. 4-5):

Fəhlə və əsgər şurasında digər partiyalarla yanaşı, bir-birinə etibar etməmələrinə rəğmən “Daşnaksutyun” və “Müsavat” da iştirak edirdilər.

Mart ayında Lənkəranda Bakı sakini, tatarların diviziyasının zabiti Tağıyev öldürülmüşdü. Onun Bakıda dəfn mərasimində 70 nəfərədək silahlı yoldaşı iştirak etdi. Sonra martın 18-də onlar yenə silahla Lənkərana dönmək istədilər. Bolşeviklər silahı aparmalarına icazə vermədilər, bu zəmində qarşıdurma yarandı və bir neçə nəfər yaralandı.

Bu məsələyə “Müsavat” qarışdı və silahların qaytarılmasını tələb etdi. İcraiyyə komitəsi bu tələbi rədd etdi və bu səbəbdən toqquşma baş verdi. “Daşnaksutyun” bolşeviklərə kömək etdi. Beləliklə, bir tərəfdən bolşeviklər və “Daşnaksutyun”, digər tərəfdən “Müsavat” bir-birinə qarşı döyüşürdülər. Mən həmin zaman Binəqədidə neft mədənlərində idim.

Ermənilərə 18 mart axşamı xəbərdarlıq edilmişdi və gecəikən demək olar ki, hamısı getmişdilər...

Döyüşlərdən sonra Bakıya gedəndə Bakının müsəlmanlar yaşayan hissəsindəki bəzi guşələrini yangın və toplarla dağıdılmış halda gördük. Musa Nağıyevin pulu ilə inşa edilmiş və Bakının ən gözəl tikililərindən olan Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binası bizi yandırılmış vəziyyətdə qarşıladı. Ermənilər Tarayev və Mailovun evlərini yandırmışdılar.

Üç gün ərzində 3000 nəfərədək öldürülmüş və yaralanmışdır, onlardan əksəri müsəlman idi. Çox müsəlmanları evlərindən çıxarıb öldürmüşdülər.

Bu müharibədən sonra Şaumyanın başçılığı ilə bolşevik hökuməti quruldu.

Ertoba qəzeti 21 mart (3 aprel) 1918-ci il tarixli sayında “Cənubi Qafqaz xəbərləri” xronikasında Şamaxı və Bakıdan aşağıdakı məlumatları yayımlayırdı (*Ertoba*, 1918, № 65, s. 2):

- Şamaxı. 3 gündür şiddətli döyüşlər gedir. Bolşeviklər və tatarlar atasında itkilər çoxdur. Gediş-gəliş bərpa olunub.
- Bakıdan Tiflisə birbaşa teleqrafla bunları bildirirlər: Bakı və Biləcəri arasında bolşeviklər və müsəlmanlar arasında döyüşlər gedir. Dünən Kimli (Keşlə - F.V.) stansiyası və Bakı arasında 4 sayılı qatar aşılıb. Zirehli qatarın göndərilməsi zəruridir.

Həmin qəzet 22 mart (4 aprel) 1918-ci il tarixli sayında eyniadlı xronikada 18-20 mart (31 mart - 2 aprel) tarixlərində Bakıda cərəyan edən hadisələr və Gümrü müsəlmanlarının şəhər

yaxınlığındakı müsəlman kəndlərinə köçü zamanı hücuma məruz qalması barədə xəbərlər dərc edirdi (*Ertoba*, 1918, № 66, s. 2):

- 18 martda müsəlman qaçaqlar və bolşeviklər arasında döyüş baş verdi. Toplardan da atdılar. Dünən bütün günü döyüş getdi. Çox sayda tatar əsir götürülüb. Matroslar qalanı alıblar. Dünən axşam saat 7-də tatarların bütün silahlarını bolşeviklərə təhvil vermələri və Tiflisə qədər dəmir yolunun fəaliyyətini bərpa etmələri şərti ilə sülh yarandı. Gecə boyu sakitlik oldu. Səhər isə yenidən toplardan atəşlər açıldı... Tatarlardan başqa hamı bolşeviklərin tərəfindədir. Ölü və yaralılar yüzlələdir. Hər iki tərəf itki verib. Ancaq tatarlar tərəfdə itki daha çoxdur. Teatrlar və sinematoqraflar əsir götürülmüş tatarlarla doludur. Bolşeviklərə matroslar böyük yardım göstərir. Başqa yöndən bolşeviklər heç bir yardım almayıb. Bütün yerli qoşunlar bolşeviklərin tərəfindədir...

- 19 martda Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sədr müavini Qolvanov bildirir: “Dünən, 18 martda Gümrü müsəlmanları ermənilərin milli şurasının icazəsi ilə şəhərdən çıxıb yaxınlıqdakı müsəlman kəndlərinə getməyə başlayırlar. Şəhərdən çıxan zaman müsəlmanların nəqliyyat vasitələrinə atəş açılır. İtki var. İstintaq komissiyası hərbi təşkilatlarla birlikdə hadisənin araşdırılmasına başladı. Müsəlmanların nümayəndələri məsələnin aydınlaşdırılması və müsəlmanların sakitləşdirilməsi üçün Gümrüyə seymin nümayəndələrinin göndərilməsini tələb edirlər. İstintaq komissiyası günahkarların müəyyən olunması üçün bütün tədbirləri həyata keçirir”.

Ertoba növbəti saylarının səhifələrində də Bakı kütləvi qırğınlarını diqqət mərkəzində saxlayıb 22 mart (4 aprel) 1918-ci ildə teleqrafla göndərilən məlumatları oxucularına təqdim edirdi (*Ertoba*, 1918, № 67-68, s. 2):

- Hazırda bolşeviklər dəmir yolu milisinin silahlarını toplayırlar. Nikolayev küçəsi bütünlükdə xarabalığa çevrilib. Böyük “İslam” (çox güman ki, “İsmailiyyə”— F.V.) binası, *Kaspi* qəzetinin redaksiyası və s. yandırılıbdır. Döyüş dünən səhərdən kəsilibdir. Deyirlər ki, əsirləri azad ediblər. Şəhərdə qayda-qanunun yaradılması üçün ciddi tədbirlər görülüb. Qarətçiləri güllələyirlər, sabah şəhərdə həyatın normal axara düşəcəyinə ümid var. Müsəlmanların məhəlləsində telefon işləmir. Hələ ki, neçə evin ziyan gördüyü müəyyən olunmayıb. Bütün müəssisələr bağlıdır. Sabahdan etibarən işləyəcəklərini deyirlər. Keşlə və Bülbülədə hərəkətilik başladı. Dörd min müsəlman bir araya toplanıb. Onlara qarşı zirehli avtomobil göndərdilər və aeroplardan onlara qumbaralar atdılar. Çox sayda ölənlər və yaralanan oldu. Bolşeviklərə bütün digər silahlı qüvvələr və qırmızı qvardiyaçılar yardım edirdilər.

- Müsəlmanlar və bolşeviklər arasında aşağıdakı əsaslarla barışıq oldu: Müsəlmanlar xalq komissarları şurasının hökumətini tanıyır və “vəhşi diviziya”nın buraxılmasına razılaşırlar. Milli qoşunlar, onlar arasında erməni qoşunlarının hissələri Bakı bölgəsindən çıxarılır və ya şuraya tabe olur. Tiflis və Petrovsk istiqamətində yollar açılır. Müsəlmanlar silahlarını təhvil verirlər...

Qeyd etmək lazımdır ki, *Ertoba* qəzetinin redaksiyasına Bakıdan teleqraf vasitəsilə daxil olmuş, mənbəyi göstərilməyən məlumatlarda qeyri-dəqiqliklər az deyildi.

Ertoba ilə paralel olaraq *Sakartvelo* qəzeti də Bakı hadisələrinə biganə qalmayaraq bu mövzuda həqiqətləri işıqlandırmağa çalışırdı. Qəzet 1918-ci il 1 aprel (14 aprel) tarixli sayında bolşeviklərin Bakıda rus dilində nəşr olunan *Baku*, *Vesti Baku*, *Kaspi* və *Bakinets* qəzetlərini

bağladığı barədə məlumat verərək səhifələrində “Bolşevik bülleteni”nə də yer ayırırdı (*Sakartvelo*, 1918, № 71, s. 2):

- Vəhşi diviziya Çəmbərəkənd rayonunda müsəlman sosialistlərdən silahı alıb hərbi əməliyyat aparırdı.
- Şəhərin Asiya hissəsində xəndəklər qazılmışdı. Qızımızı qvardiya və şura hökuməti düşmənin mövqeyini döyüşlə ələ keçirirdi.
- Keşlə kəndi rayonunda bolşeviklərə qarşı hərbi əməliyyata başladılar. Bolşeviklərin tərəfini tutan silahlı dəstələr onlara ciddi müqavimət göstərdi.

Sakartvelo həmin sayında “Cənubi Qafqazda anarxiya” rubrikasında aşağıdakı məlumatları dərc edirdi (*Sakartvelo*, 1918, № 71, s. 2):

- “Qəmərli və Şahtaxtı arasında dəmir yolunda qatarların hərəkəti bərpa edilib, teleqraf xətti də bərpa olunub.
- Uluxanlı. 28 mart. Zaqafqaziya dəmir yolu agenti Şalamberidze hökuməti bilgiləndirir: Bugün qaçqınlara hücum etdilər. Eçmiədzin qəzasının Qarxun kəndində yaşayan müsəlmanlar qardaş qırğınının dayandırılmasını və qayda-qanunun yaradılmasını xahiş edirlər.
- Gəncə. 29 mart. Xasməmmədov hökuməti məlumatlandıraraq qaçqınlar üçün maddi vəsait lazım olduğunu bildirir və Şamaxıda bolşeviklərin avantürasının tam olaraq yatırıldığını deyir.

Sakartvelo qəzeti 22 may 1918-ci il tarixli sayında “Aqasas” imzalı müəllifin həmin dövrdə Tiflisdə rus dilində yayımlanan *Vozrojdeniye* qəzetində (18 may 1918, № 92) çap olunmuş “Bakı hadisələri barədə həqiqət” başlıqlı irihəcmli məqaləsini gürcü dilinə tərcümə edərək yayımlayırdı. Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımın mətləblərinin üzə çıxarılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqalədə yazılır (*Sakartvelo*, 1918, № 97):

Bakıda martın ortalarında baş vermiş hadisələr barədə ilk məlumat alınan kimi hər kəsə aydın oldu ki, bizim işimiz bolşeviklərin çıxışı ilə deyil, müsəlmanlara qarşı aparılan mübarizə ilə bağlıdır. Bunda əsas məqsədi müsəlmanlarla iyrenc mübarizə olan və bu son zamanlarda bolşeviklərə söykənən partiya iştirak edərək böyük rol oynayırdı. Nəticədə bilinəndə ki, Bakıda 6000-dən çox müsəlman öldürülmüşdür və onların arasında qadınlar, uşaqlar və müsəlmanların tanınmış ictimai xadimləri var idi, Bakı hadisələrinin İrəvan quberniyasında hələ bundan qabaq başlamış hadisələr zəncirinin bir hissəsi olduğu heç kəsdə şübhə oyatmadı. Əlbəttə ki, Bakı hadisələrini əksinqilabçılarla mübarizə kimi səciyyələndirmək çətindir, çünki əsasən yazıq-yoxsul müsəlmanlar qətlə yetirilmişdirlər, həmçinin, bütün bir xalqa əksinqilabçı damğası vurmaq qeyri-mümkündür.

Sonra məqalədə Hacıqabul stansiyasında saxlanılan Bakı-Tiflis qatarında axtarış aparılan zaman Gəncənin erməni milli şurasına göndərilən dağıdıcı materialların, rabitə avadanlıqlarının, eləcə də erməni dilində Gəncə ermənilərinə göndərilən daha bir neçə məktubun aşkar olunduğu və bu məktublarda aşağıdakı cümlələrə rast gəlinəndi qeyd olunur (*Sakartvelo*, 1918, № 97):

- Tam 3 saat ərzində şəhərin (Bakının – F.V.) bütün hissələrindən onlara birləşdik, eyni zamanda tatarların evlərini oda verirdilər. Heç kəsi buraxmırdılar, yerindəcə öldürürdülər. Əsirləri də elə. Küçələr cəsədlərlə doludur. Nikolayev küçəsindən başlayaraq meydanadək hər yer atəşə verilib;

- 5-10 tanınmış müsəlman öldürülüb. Uşaqları, qadınları, yaşlıları seçmədik. Hamı zərər gördü... Daşnakların neytrallığı qoruduğuna inanmayın... Onlar yolları bağlayırdılar ki, kəndlərdən kömək gəlməsin;
- Həmidyyə, İsmailyyə, vəhşi diviziyanın qərargahı yandırıldı, indi də Müsavatın bürosu yanır;
- Şəhərin tatar hissəsində zərər görməmiş ev qalmadı;
- Tatarların evləri, dükənləri və mağazaları talan edilib və yandırılıb...Uşaqlar nə zaman gələcəklər? Göndər, baxıb sevinlər.
- Bir tatarın evinə girdim və 30-40 öldürülmüş uşaq, qadın və kişi gördüm. Tatarların itkisi 5-6 min nəfərdən çoxdur;
- Lənkəran, Petrovsk alınıb, ordu Şamaxı və Hacıqabul tərəfə gedir, ümid edirik ki, 20-25 gün sonra və ya daha tez Gəncədə olacağıq... Amazasp böyük qəhrəmanlıq göstərdi...

Bakıda müsəlmanların qırğını zamanı kimin hansı partiyadan olduğunun nəzərə alınmadığı, ziyalıların, hətta bolşevik müsəlmanların da yalnız müsəlman olduqları üçün öldürüldükləri vurğulanan məqalə bu cümlələrlə yekunlaşır (*Sakartvelo*, 1918, № 97)::

Yuxarıda göstərilən məktub və məktub parçalarından Bakı bolşeviklərinin ermənilərlə nə dərəcədə bağlı olduğu açıq görünür. Erməni milli şuralarının müsəlmanların qırğınında bu və ya digər şəkildə iştirak etməsi faktı Bakı, Şamaxı və İrəvan hadisələrinin ermənilərin həyata keçirdiyi planın yalnız bir hissəsi olmasına şübhə yaratmır⁷.

25 mart (7 aprel) 1918-ci il tarixli nömrəsinin ikinci səhifəsini “Xalq cəbhəsi”, “Daşnaksutyun”, “Bakı hadisələri ətrafında” sərlövhəli məqalələrlə tamənən Cənubi Qafqazda yaranmış gərginlikdə, xüsusən də Bakı hadisələrində “Daşnaksutyun”un neqativ rolunun ifşa olunmasına və daşnak-bolşevik münasibətlərinin çözülməsinə həsr etmiş *Sakartvelo* qəzeti “Xalq cəbhəsi” məqaləsində hakimiyyətdə olan Gürcüstan menşeviklərini tənqid edərək onları bölgədə baş verən proseslərin siyasi mahiyyətini tam dərk etməməkdə ittiham edirdi (*Sakartvelo*, 1918, № 66, s. 2):

Bizim hökumət və rəhbər partiyanın fikrincə, Zaqafqaziyada baş verən hər şey ya bolşevizmin fəaliyyəti, ya da “mülkədar”ların oyunları ilə əlaqəlidir. Tsxinval hadisələri, Gəncə-İrəvanda erməni-tatar toqquşmaları, Bakı hadisələri və s. onlara görə, Osmanlı paşalarının və Şaumyanın başçılığı altında Bakı bolşeviklərinin işidir. Milli məsələlər, milli qisas və dava elə bir şeydir ki, onların bunu yaratmağa müstəqil gücü çatmaz. Onlar hesab edir ki, milli qarşıdurma bolşeviklərin və Osmanlının əlində silahdır.

Biz isə hesab edirik ki, hər şey məhz bunun əksinədir. Bu sonuncu fikrin həqiqiliyini görmək üçün çox müşahidə aparmaq lazım gəlir.

Bolşeviklərlə erməni burjuaziya partiyası “Daşnaksutyun”un ortaq nəyi var? Doğrudur, bizim menşeviklər bu partiyayı sosialist partiyaları kökündə gördü, amma bu onu sosialist edə bilməyəcək. Bu partiya müsəlman partiyası “Müsavat” kimi sosialistdir, bəlkə də daha az.

⁷ Məqalənin tam mətninə bax: Əlavə 1.

Bu erməni burjua partiyası özünü açıq-aşkar bolşeviklərin sırasına hələ Şaumyan özünü Qafqazın bolşevik hökuməti elan edəndə yazdı və Tiflis yaxınlığında bolşeviklərin eşelonları dayandı. Onda daşnaklar sıçrayışlarını hesablaya bilmədilər və siyasi ehtamda sındılar. Şaumyan gizlənməyə məcbur oldu və Zaqafqaziya hökuməti yenə də öz yerində qaldı.

Bolşeviklər indi yenə Zaqafqaziya hökumətinə və onun tərəfdarlarına qarşı kifayət qədər hazırlıqlı çıxış etdilər. Burada da daşnaklar onların arxasındadırlar.

Bir tərəfdən daşnakların partiya rəhbərlərinin Zaqafqaziya hökumətində nazir vəzifələrini tutmalarının, digər tərəfdən isə partiyanın özünün həmin nazirliyə qarşı qiyam qaldırmasının və onu dağıtmağa çalışmasının siyasi möcüzə olduğu qənaətinə gələnən məqalədə bununla bağlı sual qoyulur və ona cavab axtarılır, eyni zamanda daşnakların müsəlman və gürcülərə qarşı mübarizə apararı qüvvələrlə iş birliyinin nəticələrinə dair mülahizələr yürüdüldür (*Sakartvelo*, 1918, № 66, s. 2):

Bu siyasi möcüzə nə ilə izah oluna bilər? Daşnakların menşevik təvazökarlığı, bolşeviklərin isə sosial islahatları və sərvətlərin sosializasiyası tələsindən başqa nə ilə?

İnsan nə qədər sadələvh olmalıdır ki, daşnakların ruhunu müəyyən edə bilməsin.

Daşnaklar üçün müsəlmanlar və gürcülərə qarşı mübarizə apararı qüvvə, hökumət şeytan və cəhənnəm olsa belə cənnətdir. Bolşevik hökuməti məhz bu cür qüvvədir. Bolşeviklər bizim ölkədə hökmranlıq əldə edəndə, “velikorus” siyasəti hökmranlıq edəcək, hansının ki, çiyələkləri həmişə erməni millətinin başçıları olurdular. Və bizim vətənimiz yenidən rus sentralizminin pəncəsi altına düşəcək, erməni avantürist şovinistləri üçün yeni, ancaq qırmızı rəngə bürünmüş Vorontsov-Daşkov dövrü başlayacaq. Bolşevik Rusiyası ermənilərə söykənəcək və erməni milliyətçiləri Zaqafqaziyanın taleyinin müdiri olacaqlar.

Məqalənin sonunda yenidən Gürcüstan idarəçiləri hədəfə alınır, ermənilərin və digər millətlərin başqalarının torpaqlarına göz tikmələri onların yanlış düşüncə tərzi ilə əlaqələndirilir:

“Bizim ölkəni bütün dünyanın beynəlmiləllərlə məskun olduğunu düşünən parlayan siyasətçilər idarə etdiyi üçün ermənilər, osetinlər və digərlərinin özlərinin barışmaz və dözümsüz milli siyasətlərini həyata keçirməsi və başqalarının torpaqlarında “müstəqil” dövlət qurmağa çalışması heyrət doğurmamalıdır” (*Sakartvelo*, 1918, № 66, s. 2).

Məşhur gürcü şairi və siyasi xadimi, Gürcüstan Milli-Demokrat Partiyasının baş komitəsinin üzvü Şalva Amirecibinin “Daşnaksutyun” məqaləsində daşnakların menşeviklərlə alyansda, eyni zamanda Bakıda bolşeviklərlə “üsyankar və xəyanətkar” blokda olduğu, Zaqafqaziya Seymində digər millətlərlə guya ki, həmrəy olduğu görüntüsü yaratdığı, amma “eyni zamanda tatarlara qarşı mütəşəkkilliklə qırğınlar törətdiyi” vurğulanaraq ikiüzlü siyasəti əsaslı tənqid atəşinə tutulur. Bu siyasətin Cənubi Qafqaz xalqlarının maraqlarına ölümçül zərbə vuraraq erməni xalqını da uçuruma apardığını qeyd edən məqalə müəllifi daşnakların bolşeviklərlə tərəfdaşlığının həmin dövrdə Osmanlı hökuməti ilə apardığı Trabzon sülh danışıqlarında Zaqafqaziya Seyminin mövqeyini zəiflətdiyinə diqqəti çəkir (*Sakartvelo*, 1918, № 66, s. 2)⁸.

⁸ Məqalənin tam mətninə bax: Əlavə 2.

Mətbuatda “R.İngilo” imzası ilə çıxış edən qaxlı hüquqşünas, publisist və din xadimi Rafiel İvanitskinin “Bakı hadisələri ətrafında” başlıqlı yazısında “Azərbaycanın paytaxt şəhərində baş verən vətəndaş müharibəsi”nin vahid Zaqafqaziya dövlətinin uzunmüddətli mövcudiyətinin mümkün olmayacağını göstərdiyini vurğulayaraq, bu diyarın milli-inzibati ərazi vahidlərinə bölünməsinin və kompakt ərazi vahidlərinin yaradılmasının tezləşdirilməsi vacibliyini ifadə edir. Bakıda bolşevikləri dəstəkləməkdə ermənilərin əsl niyyətinin “Böyük Ermənistan” ideyasını həyata keçirmək olduğu nəticəsinə gələn R.İngilo məqaləsini maraqlı sonluqla bitirir:

“Şimal qorxusu ermənilərə Bakıda taleyüklü addım atdırdı: dənizdən sahilə çıxanlar gəmiləri yandırmırlar, çünki çox vaxt geri qayıtmaq zərurəti yaranır!” (*Sakartvelo*, 1918, № 66, s. 2)⁹.

4. 31 mart soyqırımının Zaqafqaziya Seymində və Tiflis Sovetində müzakirəsi

Bakı hadisələri Tiflisin mətbuat camiası ilə yanaşı, bu şəhərdə yerləşən ictimai-siyasi qurumları da ciddi narahat edərək, bu qurumların toplantılarında əsas müzakirə mövzularından birinə çevrilir. 20 mart (2 aprel) 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminin iclası keçirilir. Seym Bakıya Heydərov, Tiqranyan, Oniaşvili, Mahmudov və Məlik-Yeqanovdan ibarət fəvqəladə nümayəndə heyəti göndərməyi qərara alır. İclasda İrəvan quberniyasında ermənilərlə “tatarlar” arasında məsələlərin nizamlanması üçün 5 nəfərdən ibarət barışıq komissiyasının yaradılması, İrəvan quberniyasından qaçqın düşmüş “tatarlara” milyon rubl ayrılması və s. qərarlar qəbul olunur. Sonra gündəlik üzrə məsələlərin müzakirəsinə keçid alınır. Ancaq Seymin müsəlman fraksiyasının üzvü M.Y.Cəfərov müzakirələrin dayandırılmasını xahiş edərək, Bakıdan dəhşətli xəbərlərin gəldiyini və məsələ ilə bağlı hökuməti dinləməyin vacibliyini bildirir. Bu təklif qəbul olunur. Yollar naziri Məlik-Aslanov Bakıda bolşeviklərlə müsəlmanlar arasında toqquşmalar barədə teleqrafla daxil olmuş xəbərləri oxuyub bolşeviklərin Bakıda toplardan atəş açdığını, sinematoqrafların və teatrların türk-müsəlman əsirlərlə dolu olduğunu, toqquşmaların türklərin 60-cı diviziyasının silahlarının alınmasından sonra başladığını vurğulayır.

Sonra daxili işlər naziri Noe Ramişvili Bakıda ümumi vəziyyət barədə məlumat verərək deyir: “Orada hakimiyyət fəhlə və əsgər deputatları sovetinin əlində idi. Bolşeviklər sovetdə azlıq təşkil edirdi, ancaq müsəvatçılar və daşnaklar onları dəstəkləyirdilər. İndi isə müsəvatçılar onlara qarşıdırlar, “Daşnaksutyun”un yerli təşkilatı isə yenə də bolşeviklərin tərəfini saxlayır. Onlar əvvəlcə Bakıda, sonra isə burada möhkəmlənmək istəyirlər. Hökumət onlara qarşı bütün tədbirlərin görülməsini qərara aldı, zirehli qatar göndərdi”.

Seymdə Müsəlman sosialist blokunu təmsil edən A.Səfikürdski bəyan edir ki, Bakıda bolşeviklər həqiqi “velikorus” partiyasıdır, hökumət bolşevik donuna girmiş milliyətcilərə qarşı təxirəsalınmaz tədbirlər görməlidir, yoxsa onların hamısı darmadağın ediləcək.

M.Ə.Rəsulzadə (“Müsəvat”) nazir N.Ramişvilinin çıxışında Bakı Sovetində müsəvatçıların bolşevikləri dəstəklədiyi barədə sözlərinə reaksiya verərək bakılı müsəvatçıların o zamankı hərəkətlərinə haqq qazandırır: “Onlar Bakı quberniyasında eksesslərin qarşısını almaq üçün bolşeviklərin tərəfini saxladılar. Hökumətin dəstəyini görmürdülər, bolşeviklərə qarşı isə ona görə mübarizə aparmırdılar ki, Zaqafqaziyada milli zəmində qarşıdurma yaranmasın”. M.Ə.Rəsulzadə çıxışının davamında “Daşnaksutyun”un Bakı təşkilatının Zaqafqaziya Seymi və

⁹ Məqalənin tam mətninə bax: Əlavə 3.

hökumətinə müharibə elan etdiyini dilə gətirərək deyir: “Bolşeviklərin ordusu erməni ordusudur. Onlara “Daşnaksutyun” təsir göstərə bilər. İndi bizi şimaldan təhlükə gözləyir. Hökumətin var-gücü ilə bolşeviklərə qarşı dayanması vacibdir”.

Seym üzvü M.Mahmudovun (“Müsavat”) çıxışından bəlli olur ki, onu hökumət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər qane etmir: “Müsəlmanların öz korpusu olsa, bolşeviklərin cavabını özləri verərdi. Biz bildik ki, belə hadisələr baş verəcək və silah əldə edirdik. Bizi artıq döyüş meydanına çağırırlar. Ona görə Bakıya nümayəndə heyəti yox, güc göndərməliyik. Gücü biz verəcəyik, ancaq hökumət lazımı vasitələri versin”.

M.Y.Cəfərov seymin iclasının bitirilməsini və təcili bolşeviklərə qarşı atılacaq konkret addımların müəyyən edilməsi üçün hökumətin, seymin idarə heyətinin və fraksiyaların nümayəndələrinin toplantısını keçirməyi təklif edir. Noe Ramişvili bəlli səbəblərə görə götürüləcək ölçülər barədə ətraflı məlumat verə bilmədiyini deyir və M.Y.Cəfərovun təklifini dəstəkləyir. Təklif yekdilliklə qəbul olunur və seymin iclası yekunlaşır (*Ertoba*, 1918, № 66, s. 2; *Sakartvelo*, 1918, № 64).

İclas başa çatdıqdan sonra həmin gün Zaqafqaziya hökumətinin, Seymin idarə heyətinin və fraksiya nümayəndələrinin birləşmiş iclası keçirilir. İclasda həyata keçirilməsi hərbi nazirə həvalə olunmuş müəyyən tədbirlər planı hazırlanır (*Ertoba*, 1918, № 66, s. 2).

21 mart (3 aprel) 1918-ci ildə Tiflis fəhlə və əsgər deputatları sovetinin icraiyyə komitəsinin iclasında da bir sıra məsələlərlə yanaşı, Bakı və Gəncədəki mövcud durum müzakirə olunur. Tiflis sovetinin sədri Noe Jordaniya iştirakçılara Bakı hadisələri barədə məlumat verir. Daha sonra Gəncədə yaranmış gərgin vəziyyət barədə məruzə edən Q.Maxaradze bu gərginliyin başlıca səbəbinin 119-cu alayın əmlakının bölünməsi olduğunu bildirir. Onun sözlərinə görə, alayın əmlakı, silah-sursatı müsəlmanlara verilməli idi, ancaq ermənilərin əlinə düşmüşdü. Ermənilər hər şeyi öz sahiblərinə verəcəyi barədə yazılı surətdə öhdəlik götürsələr də, sonradan bundan imtina edirlər. Q.Maxaradze qeyd edir ki, 1918-ci ilin fevral ayında müsəlmanlar silah tələb etməyə başladıkları zaman ermənilər bəyan edirlər ki, müsəlmanların tələbini yerinə yetirə bilməyəcəklər, çünki hərbi hissələr və sakinlər özbaşına hər şeyi talayıb oğurlayıblar. Bu zaman müsəlmanlar qanunla onlara veriləcək silahı almayınca sakit dayanmayacaqlarını bildirirlər. Bakıdan gəlmiş müsəlman və erməni nümayəndələr tərəfləri razılığa gətirməkdə gücsüz qalırlar. Q.Maxaradzenin sözlərinə görə, Seymin nümayəndəsi müsəlmanları onlara lazım olan silahı Tiflisdən ala biləcəklərini söyləyərək razı sala bilir və 9 martda hər iki tərəf sülh barədə sənəd imzalayır (*Ertoba*, 1918, № 68, s. 3):

Müsəlmanlar və ermənilər söz verdilər ki, dəmir yolunda qatarların hərəkəti bərpa olacaq və Biləcəridə toplaşmış erməni qoşunlarına oradan çıxmaq imkanı veriləcəkdir. 10 və 11 martda Bakı, Gəncə və Tiflis arasında qatarların normal hərəkəti bərpa olunmuşdu. Müsəlman və erməni xalq kütlələri arasında intiqam və düşmənçilik hissi yoxdur, yalnız şovinistlər və dəmir yolunun bağlanması marağı olanlar işi gərginləşdirirlər. Alınmış məlumatlara əsasən, qatarların hərəkəti yenə pozulub.

Sonuç

Cənubi Qafqazın iqtisadi mərkəzi Bakının bolşevik-daşnak ittifaqı tərəfindən işğalından sonra eyni aqibət bu regionun siyasi mərkəzi Tiflis şəhərini və digər guşələrini də gözləyirdi və təbii ki, bu reallıq gürcü siyasi-ictimai mühitini narahat etməyə bilməzdi. Öz məkrli məqsədlərinə çatmaq üçün əlverişli məqam gözləyən, istənilən siyasi xaos və anarxiyadan

yararlanmaq fursətini əldən verməyən erməni millətçi-terrorçu təşkilatlarının Birinci rus inqilabından sonra olduğu kimi, İkinci rus inqilabından və xüsusilə Oktyabr çevrilişindən sonra da fəallaşması, göründüyü kimi, gürcü mətbuatının qınaq obyektinə çevrilmişdi.

Bakı şəhərində türk-müsəlman əhalinin 31 mart 1918-ci ildə başlayıb 3 gün davam edən soyqırımının həqiqi mahiyyətinin açılmasında, daşnakların ifşa olunmasında və yerli ictimaiyyətin düzgün məlumatlandırılmasında Tiflisdə işıq üzü görün gürcüdülli “Sakartvelo” və rusdülli “Vozrojdeniye” qəzetləri mühüm rol oynamışlar. Bu qəzetlərin səhifələrində həmin faciəvi hadisələr zamanı Bakıda 6 mindən çox dinc müsəlmanın, o cümlədən çox sayda qadın və uşağın qətlə yetirildiyi barədə məlumat verilir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının hesabatlarından 1918-ci ilin mart-iyul aylarında Bakı quberniyasının Bakı, Şamaxı və Quba qəzalarında ümumilikdə 45 mindən artıq, o cümlədən 31 mart-2 aprel 1918-ci ildə Bakı şəhərində 12 mindən artıq türk-müsəlmanın öldürüldüyü bəlli olur. “Vozrojdeniye” və “Sakartvelo”da Bakı şəhəri ilə bağlı bu rəqəm iki dəfə az göstərilə belə, həmin mətbu orqanlarda yayımlanan məlumatlar Bakıda dinc türk-müsəlman əhalinin məruz qaldığı qırğınların kütləvi xarakter alaraq soyqırımını mahiyyəti daşdığıının sübut edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Yekun olaraq qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1918-ci ildə Bakı quberniyasının mərkəzində və digər iri yaşayış məntəqələrində yerli türk-müsəlmanlara qarşı törədilmiş soyqırımları, ondan doğan siyasi təlatümlər Cənubi Qafqazın iki ən böyük xalqının – Azərbaycan türklərinin və gürcülərin müstəqillik meyllərini daha da gücləndirərək az müddət sonra Azərbaycan Demokratik Respublikası (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti) və Gürcüstan Demokratik Respublikasının elan olunması ilə nəticələndi. Bakı şəhəri və ətraf ərazilər Osmanlı Türkiyəsinin hərbi-siyasi yardımını ilə 15 sentyabr 1918-ci ildə bolşevik-daşnak işğalından azad edildi. Bakı Cümhuriyyətinin paytaxtı statusunu qazandı.

Bakı hadisələri barədə həqiqət

Bakıda martın ortalarında baş vermiş hadisələr barədə ilk məlumat alınan kimi hər kəsə aydın oldu ki, bizim işimiz bolşeviklərin çıxışı ilə deyil, müsəlmanlara qarşı aparılan mübarizə ilə bağlıdır. Bunda əsas məqsədi müsəlmanlarla iyrənc mübarizə olan və bu son zamanlarda bolşeviklərə söykənən partiya iştirak edərək böyük rol oynayırdı. Nəticədə bilinəndə ki, Bakıda 6000-dən çox müsəlman öldürülmüşdür və onların arasında qadınlar, uşaqlar və müsəlmanların tanınmış ictimai xadimləri var idi, Bakı hadisələrinin İrəvan quberniyasında hələ bundan qabaq başlamış hadisələr zəncirinin bir hissəsi olduğu heç kəsə şübhə oymadı. Əlbəttə ki, Bakı hadisələrini əksinqilabçılarla mübarizə kimi səciyyələndirmək çətindir, çünki əsasən yazıq-yoxsul müsəlmanlar qətlə yetirilmişdirlər, həmçinin, bütün bir xalqa əksinqilabçı damğası vurmaq qeyri-mümkündür.

Bu son günlərdə Bakı hadisələrindəki sirr pərdəsini qaldıraraq, aprel ayının ortalarında bu dəhşətli hadisələrin günahkarlarını Mağalaşvilinin dəstəsinin tutduğu Hacıqabul stansiyası yaxınlığında müəyyən edə bilərik. Stansiyaya iki vaqonlu qatar gəldi, içində oturmışdular: məmur Pavel Aleksandroviç Şuproviç, 2 teleqrafçı, 10 texnik və fəhlələr. Şuproviçdə Stepan Şaumyan tərəfindən imzalanmış vəsiqə var idi. Bu vəsiqəyə görə o, Bakı-Tiflis telefon və teleqraf xətlərini düzəltməyə göndərilirdi. Axtarış zamanı Şuproviçdə Bakı bolşevik komissarı (eyni zamanda Gəncədəki erməni milli şurasının dəftərxanasının idarəçisi) Tarayevin aşağıdakı məzmununda məktubu aşkar olundu: “Əziz yoldaşlar, mən Gəncədən qəflətən elə getdim ki, hamı ilə danışmağı çatdırı bilmədim və Bakıdakı fəaliyyətimlə əlaqədar tam təlimat və direksiya verə bilmədim. Ancaq mən komitədəki vəzifəmlə bağlı nəyə daha çox ehtiyacımız olduğunu bilirdim. Ona görə də bizim üçün mütləq lazım olan hər şeyi axtarıb alırdım. İlk növbədə mən maye şəkildə tökmək üçün odla təmizlənmiş daş kömür axtarırdım. Güc-bəla ilə 65 fut aldım. Bu kömürü Aram Verdiyan üçün deyil, emalatxana üçün kənara qoymuşam və hələlik 2 kisə göndərirəm. Qalanını göndərdiyimin çatdığı barədə məlumat alana kimi saxlayacağam. Aram Verdiyan üçün mis əritmək üçün banka əldə etmişəm. Ondan ikisi həqiqi ingilis malıdır. Yenə lazım gəlsə, yalnız böyük ölçüdə rus bankaları var. Onları almaq üçün yenə 3 min manat lazım gəlir, çünki milli şuradan götürdüyüm 3 min manat məktubla birlikdə göndərdiyim hesab kağızında görəcəyiniz kimi, xərclənib... Burada, həmçinin, yoldaş Gülxandonyanla razılaşıdır 1200 manata teleqraf aparatı və 48 fut lazımı dəmir aldım, hansı ki, uzun müddət bizə yetəcək. Ancaq mən bununla da kifayətlənmədim, Stepan Şaumyandan xahiş etdim ki, sizlə onun arasında fəvqəladə xətt düzəlsin. Həmçinin xahiş etdim ki, bu xəttin bir budağını yerli milli şura tərəfə keçirsin. Bu məqsədlə artıq Pavel Aleksandroviç gəlir. Bunun üçün Stepan 2 telefon aparatı, 2 teleqraf aparatı, tələb olunan qədər batareyalar, 10 verst bahalı, xaricdən gətirilmiş kabel (hansının ki, dəyəri 10 min manatdır) verdi və mənə şəxsən öz məsuliyyətim altında bu işləri tez bitirmək üçün kifayət qədər pul verdi. Bütün bu avadanlıqları Pavel Aleksandroviç oraya aparıb və ümid edirəm ki, bu xoş sürpriz sizi sevindirəcək və məndən indiyədək səs çıxmadığını və sizə bir ay məktub yazmadığımı heçə sayacaqsınız. Bundan başqa Stepan bizim qəzada telefon üçün 20 telefon aparatı və 60 verst uzunluğunda kabel söz verdi. Yadımdan çıxdı deyim ki, Pavel Aleksandroviç bu iş üçün 2-3 verst kabel lazım olacaq, qalan 6-7 verst kabeli Zuranabaddan sonrakı kəndlərdə istifadə etmək olar. Bakı hadisələri barədə ətraflı P.A. məlumat verəcək, yalnız onu deyim ki, biz Levan Atabeyyanı itirdik.

Ola bilər ki, dəmir və odla təmizlənmiş daş kömür stansiyadan erməni hissələrinə aparılacağı barədə kimdəsə şübhələr yaratsın. Ona görə, onları aparmaları üçün almanlardan xahiş etdik, guya ki, öz koloniyaları üçün lazımdır.

Müsəlman ədəbiyyatını göndərirəm, müsəlman kəndlərində yayın. Yaxşı olun! Sizin yoldaş S.Tarayev”.

S.Tarayevin bu məktubundan başqa Şuproviçdə erməni dilində Gəncə ermənilərinə göndərilən daha bir neçə məktub aşkar olundu. Bu məktublarda belə cümlələrə rast gəlinirdi: “Tam 3 saat ərzində şəhərin bütün hissələrindən onlara birləşdik, eyni zamanda tatarların evlərini oda verirdilər. Heç kəsi buraxmırdılar, yerindəcə öldürüldülər. Əsirləri də elə. Küçələr cəsədlərlə doludur. Nikolayev küçəsindən başlayaraq meydanadək hər yer atəşə verilib”...

Gəncədə onların törətdiyi hadisələrin oxşarını etdik. 5-10 tanınmış müsəlman öldürülüb, uşaqları, qadınları, yaşlıları seçmirdik. Hamı zərər gördü... Daşnakların neytrallığını qoruduğuna inanmayın... Onlar yolları bağlayırdılar ki, kəndlərdən kömək gəlməsin...

“Həmidyyə, İsmailyyə, vəhşi diviziyanın qərgahı yandırıldı, indi də Müsavatın bürosu yanır”... Tatar hissəsində zərər görməmiş ev qalmadı...

“Tatarların evləri, dükənləri və mağazaları talan edilib və yandırılıb”. ...”Uşaqlar nə zaman gələcəklər? Göndər, baxıb sevinlər.

Bir tatarın evinə girdim və 30-40 öldürülmüş uşaq, qadın və kişi gördüm. Tatarların itkisi 5-6 min nəfərdən çoxdur.

.. Külək maneəçilik törətməsə, dəniz tərəfə qovub bitirərdik... “Lənkəran, Petrovsk alınıb, ordu Şamaxı və Hacıqabul tərəfə gedir, ümid edirik ki, 20-25 gün sonra və ya daha tez Gəncədə olacağıq... Amazasp böyük qəhrəmanlıq göstərdi”...

O Şuproviç və onun kampaniyası gedən qatarda Tarayevin məktubunda göstərilmiş bütün materiallar, bundan başqa şifrəli yazı ilə Bakıdan Gəncəyə bütün stansiyaların adları və müxtəlif cür partlayıcı maddələr aşkar olundu. Şuproviç və onunla olan şəxslər bildirdilər ki, metaləitmə bankalarını Gəncənin erməni milli şurasının sədrinə vermək üçün Tarayevdən götürüblər. Adı çəkilən komitənin sədri Malxazov, eyni zamanda quberniya komissarının köməkçisidir. Bundan başqa bəlli oldu ki, Borjomda (? - Bakıda oxunmalıdır – F.V.) müsəlmanların qırğını zamanı kimin hansı partiyadan olduğu nəzərə alınmırdı. Ziyalılarla birlikdə bolşevik müsəlmanları da öldürüldülər, yalnız ona görə ki, onlar müsəlman idilər.

Tarayevin məktubunun bolşevik ədəbiyyatının müsəlman kəndlərinə dağıtmaq üçün göndəriləyi qeyd olunan hissəsi diqqəti cəlb edir.

Yuxarıda göstərilən məktub və məktub parçalarından Bakı bolşeviklərinin ermənilərlə nə dərəcədə bağlı olduğu açıq görünür. Erməni milli şuralarının müsəlmanların qırğınında bu və ya digər şəkildə iştirak etməsi faktı Bakı, Şamaxı və İrəvan hadisələrinin ermənilərin həyata keçirdiyi planın yalnız bir hissəsi olmasına şübhə yaratmır.

(Vozrojdeniye)

Aqasas

(Sakartvelo, 1918, 22 may, № 97, s. 3).

“Daşnaksutyun”

Müstəqil və özünüidarəetməyə malik Zaqafqaziyanın qarşısında kardinal məsələ eşidilir. Müstəqil və özünü idarə edən Zaqafqaziya öz əsas xalqları, seymi və hökumətinin simasında müstəqilliyinin söykənə biləcəyi başlıca ünsürlər barədə özü qərar verməlidir. Son hadisələr açıq şəkildə üç xalqın – Gürcüstan, Azərbaycan və ermənilər arasında maraqların üst-üstə düşmədiyini göstərir. Bakı hadisələri və erməni xalqının bu hadisələrdə rolu açıqca təsdiq edir ki, ermənilərin öz xalqını Azərbaycan və Gürcüstanla həmrəy edə biləcək ümumiyyətlə heç bir qəti siyasəti yoxdur. “Daşnaksutyun”un Bakı hadisələrində rolu açıq şəkildə göstərdi ki, bu partiyanın düşüncəsindən “Zaqafqaziya” bir dövlət məfhumu kimi tamamilə uzaqdır və onun yerini bütünlükdə və yalnız “Ermənistan” tutur. “Daşnaksutyun”un “Müstəqil Ermənistan” adlandırdığı bir hədəfə çatmaq üçün etdiklərinin elastikliyi, daha çox isə makiavellizm¹⁰ və opportunizmi¹¹ heyretləndirir. Bu partiyanın seymdə digər millətlərlə guya ki, həmrəy işi və eyni zamanda mütəşəkkilliklə həyata keçirdiyi tatarların qırğını, sülh danışıqlarında iştirakı və eyni zamanda qəti surətdə Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elanına qarşı çıxmağı, onun menşeviklərlə alyansı və eyni zamanda Bakıda bolşeviklərlə üsyankar və xəyanətkar bloku – bax bu “Daşnaksutyun”un həmişə buraxdığı boşluqlar, apardığı siyasətdir, hansı ki, “inqilabi” və “demokratik” jarqonlu siyasət adlanır. Bu siyasətin erməni xalqını, onun ümid və istəklərini məhv etdiyinin və uçuruma apardığının başını buraxsaq, bütün bunların hər şeyi səhv başa düşmüş insanların maraqları olduğunun və bu partiyanın hansı ağılda rəhbərləri olduğunun göstəricisi olduğunun da başını buraxsaq, biz Zaqafqazın ən güclü partiyasından birinin başqa xalqların həyatı maraqlarını öldürən bu kimi hərəkətlərinə susa bilmərik.

“Daşnaksutyun”un bolşeviklərlə sonuncuların Bakıda çıxışına və müsəlmanların Bakıda bolşevik hökumətini tanımasına məcbur edən blokuna nə ad vermək olar? Doğrudanmı “Daşnaksutyun” o qədər kor olub ki, bu qələbənin bütün Zaqafqaziya üçün nə ilə nəticələncəyini görməsin? Yoxsa o qədərmi uzaqgörəndir ki, bütün bunların nə ilə nəticələndiyini bilib hər şeyi qəsdən edir? Burada bilərəkdən və ya bilməyərəkdən fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, “Daşnaksutyun” hər iki halda ölümlə oynayır və həm öz xalqının, həm də digər xalqların maraqlarını unudubdur. Bir anlığına inanaq ki, Şaumyan Bakıda həmişəlik qələbə qazandı. Ondan sonra sirr deyil ki, o Tiflisə üz tutacaq. O buna borcludur, çünki Tiflisdə və bütün Gürcüstanda Şaumyan kimi utandırılmış və məsxərəyə qoyulmuş inqilabçı yoxdur. O, şübhəsiz ki, öz prestijini qaldırmağa və Noe Jordaniyanın yerinə özünü gürcü xalqına təqdim etməyə çalışacaq. Bu gün Şaumyanı dəstəkləyənlər bu haqda düşüncələr də, düşüncələr də, gürcü demokratiyası buna razı olmayacaq. Daşnaklar Şaumyan uğrunda mübarizə aparanda yalnız bu məqamı unuturlar, onlar daha çox məqamları unudurlar, bolşeviklərin qələbəsinin sülh danışıqlarına necə təsir edəcəyini unudurlar. Bolşeviklərin qələbəsi sülhü tezləşdirəcəkdir ki, onun da nəticəsi daha çox erməni xalqına ağır təsir edəcəkdir. Gizlətmək lazım deyil ki, sülh danışıqlarının¹² bütün çətinlikləri gürcü demokratiyasına təsir edir. Sülh və utandırıcı sülh imzalanmır ona görə ki, gürcü demokratiyası möhkəm mövqə tutur. Daşnaklar gürcü demokratiyasını bolşeviklərin boyunduruğu altına salmaq istəyən dəqiqə gürcü

¹⁰ Makiavellizm – Qarşıya qoyulan məqsədlər naminə əxlaq qanunlarına məhəl qoymamağı və istənilən vasitələrdən istifadə etməyi mümkün sayan, hakimiyyət uğrunda mübarizədə hakimlərin qəddarlığına və xainliyinə bəraət qazandıran siyasət (F.V.).

¹¹ Opportunizm – Fəhlə hərəkatında və proletar partiyalarında marksizm-leninizmə zidd cərəyan; opportunizm proletariatın sinfi mənafeyini burjuaziyanın mənafeyinə tabe edir, burjuaziya ilə sazişçiliyi, əməkdaşlığı və inqilabi mübarizədən əl çəkməyi təbliğ edir (F.V.).

¹² Həmin dövrdə Zaqafqaziya Seymi ilə Osmanlı hökuməti arasında aparılan Trabzon sülh danışıqları nəzərdə tutulur – F.V.

demokratiyası yalnız özünün vəziyyətini qoruyacaq, hətta Şaumyan kimi avantüristlərlə birlikdə bu demokratiyaya qarşı mübarizə aparanlara heç nə buraxmayacaq bir sülhə imza atacaqdır. Bu, qisas və gürcü demokratiyasının ziyankar arzusundan deyil, özünü qorumaq məcburiyyətindən irəli gələcəkdir.

Gürcüstanda demokratiya uğursuzluğa düşər olanda, bütün Zaqafqaziya uğursuzluğa düşər olacaq və bu bizim ümidlərimizin ölümünün başlanğıcı olacaq. Bizim yanımızda yaşayan və Zaqafqaziyanın gələcəyinin əsas şərtini bilməyən millətlər ümumi anarxiyanın odunda yanacaqlar və ümumi qırğınların qanında məhv olacaqlar. Bakıdan bolşevikləri bizə göndərənlər, eyni zamanda Osmanlıları Batumdan bizə göndərirlər. Bunu hamı, hamıdan əvvəl də ermənilər bilməlidir.

Ş. Amirecibi

Sakartvelo, 1918, 25 mart (7 aprel), № 66, s. 2.

“Bakı hadisələri ətrafında”

Bakıdakı bolşevik avantürası yalnız Tiflisə və bütünlükdə Zaqafqaziya hökumətinə təhlükə yaratdığı üçün deyil, həm də xüsusilə Qafqazda yaşayan xalqların, belə desək, siyasi orientasiya müxtəlifliyinə təhlükə yaratdığı üçün diqqətə layiqdir. Azərbaycanın paytaxt şəhərində baş verən vətəndaş müharibəsi bir daha bu həqiqəti təsdiq etdi ki, vahid Zaqafqaziya dövlətinin uzunmüddətli mövcudluğu mümkün deyil, bu diyarın milli-inzibati ərazi vahidinə bölünməsi və kompakt ərazi vahidlərinin yaradılmasının tezləşdirilməsi vacibdir.

Bir məqam bütün şübhələr xaricindədir: Kimlər ki, dövlətin məsuliyyətli idarəçiləri sırasına daxildirlər, onlar düşmənin hansı etiket sahibi olmasına baxmayaraq, ona qarşı mübarizə aparmaqda borcludurlar. Bakı hadisələri bunun əksini göstərir: alınmış məlumatlara görə, hadisələrdə ermənilər fəal iştirak edir, həm də bolşeviklərin açıq müttəfiqi qismində.

Bizim qonşuların ikitərəfli siyasəti bəllidir. Nümunə üçün uzaq getməmək üçün bolşeviklərin “fövqəladə komissar” Şaumyantsın rəhbərliyi altında Tiflisdə sonuncu çıxışını xatırlayaq; hamının yadındadır, erməni mətbuatının əksəri “baron” Şaumyantsın peyda olmasını hansı gizlədilməyən şəfqətlə qarşıladı, Şaumyants Koçubeyev küçəsində dekretlər paylayan zaman *Paikar*, *Aşxavator* və digər qəzetlərdə komissarlıq¹³ əleyhinə necə alovlu məktublar dərc olunurdu. Biz onda da avantürist çıxışın təkrar olunmasının mümkünlüyünün və bu zaman ona “internasional” (“beynəlmiləçilik”) bayrağı altında Şaumyantsla birlikdə “Mets Hayastan” (ermənicə “Böyük Ermənistan” – F.V.) yaratmaq arzusunda olan ermənilərin ən qatı şovinistlərinin birləşəcəyi qorxusunu ifadə etmişdik. Həyatın qaynayan dalğaları “xalq komissarlarının” cəsur vasitəçilərini yenidən üzə çıxardı. İki ay əvvəl Tiflisdən utanverici şəkildə qovulanlar hazırda fəaliyyətlərini təxribatçılar və quldurların fəaliyyəti üçün daha uyğun olan yerə keçirdilər.

Bolşeviklərin Bakıda hərəkəti heç kəsi heyrləndirmir, çünki iyuldan başlayaraq bugüncədək böyük Rusiyada elə bolşevik hərəkəti olmayıb ki, çamıra bulaşmasın. Burada ermənilərin və “Daşnaksutyun”un rolu maraqlıdır. Zaqafqaziya iki təhlükə qarşısında dayanır: cənubdan onu Osmanlı, şimaldan isə bolşevik Rusiyası hədələyir. Hər ikisi bizim üçün təhlükəlidir. Hər iki düşməne qarşı qüvvələri birləşdirmək lazımdır.

Bakıda bolşevik qara qüvvələrini aşkarcasına dəstəkləməkdə ermənilərin şübhəsiz öz düşüncələri var. Biz bilmirik bolşeviklərlə ittifaq ermənilərin öz siyasi ideallarına çatmaq üçün nə qədər yararlı olacaq, öz vətənlərini satanlar bizim qonşu xalqa “Böyük Ermənistan” yaratmaqda nə qədər kömək edəcək, ancaq bir şeydə əminik ki, kommunist-bolşevik hərəkəti üçün Zaqafqaziyanın biz olan bölgəsində ən yaxşı şərtlər yaranır.

Şimal qorxusu ermənilərə Bakıda taleyüklü addım atdırdı: dənizdən sahilə çıxanlar gəmiləri yandırmırlar, çünki çox vaxt geri qayıtmaq zərurəti yaranır!

R.İngilo

Sakartvelo, 1918, 25 mart (7 aprel), № 66, s. 2.

¹³ Zaqafqaziyada müvəqqəti hökumət statusunda olan Zaqafqaziya Komissarlığı nəzərdə tutulur – F.V.

Bibliografiya

- Abışov, V. (2007). *Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər)*. Bakı: Nurlan.
- Aşırılı, A. (2011). *31 mart soyqırımı: 1918-1920-ci illər mətbuatında*. Bakı: Elm və təhsil.
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi [ARDA]*, fond 1061 (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ədliyyə Nazirliyi yanında Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədləri), siyahı 2, iş № 85, 87 və 100.
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi [ARDSPİHA]*, fond 277 (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yanında Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədləri), siyahı 2, iş № 16.
- Azərbaycan tarixi* (2008), 7 cildə, V cild, 1900-1920-ci illər / məsul redaktorlar: M.İsmayılov və N.Maksvell. Bakı: Elm.
- Gözəlova, N. (2014). *Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı Britaniya Kitabxanasının arxiv sənədlərində (1918-1920)*. Bakı: Turxan.
- İsgəndərov, A. (2018). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun tariximizdə yeri. *Strateji təhlil*, 1-2 (23-24), 13-36.
- Mahmudov, Y. (2015). *1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda türk-müsəlman əhalinin soyqırımı* [Махмудов Я. Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана в 1918-1920 годах]. Bakı: Turxan (rus dilində).
- Mustafa, N. (2014). *İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı: 1918-1920*. Bakı: Elm.
- Nəcəfli, G. (2015). *Urmiyə bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918)*. Bakı: Azərbaycan tarixçiləri.
- Rüstəмова-Tohidi, S. (2010). *Quba. Aprel-may 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə* [Рустамова-Тогиди С. Куба. Апрель-май 1918 г. Мусульманские погромы в документах]. Bakı (rus dilində).
- Rüstəмова-Tohidi, S. (2013). *Şamaxı. Mart-iyul 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə, I cild, Şamaxı şəhəri; II cild Şamaxı qəzasının kəndləri* [Рустамова-Тогиди С. Шемаха. Март-июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах, том I, город Шемаха; том II, селения Шемахинского уезда]. Bakı (rus dilində).
- Sovet hakimiyyətinin dekretləri* (1957), I cild, 25 oktyabr 1917 – 16 mart 1918 / red.: S.N.Valk və G.D.Obişkin [Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. / Под ред. С.Н.Валка и Г.Д.Обишкина]. Moskva: Qos. İzdat. Polit. Literaturı (rus dilində).
- Valehoğlu, F. (2013). *Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il kütləvi qırğınları*. Bakı: AMEA-nın Tarix İnstitutunun nəşri.
- Valehoğlu, F. (2019). 1918 yılının ilk yarısında Ahılkelek kazasında Türk-Müslüman nüfusa qarşı etnik temizlik olguları ve sonuçları: Göyye ve Hosbiye katliamları. *TEKE - Uluslararası Türkçe Edebiyat, Kültür, Eğitim Dergisi*, 8 (2), 1263-1275.
- Alioni* [ալյոն] qəzeti, 1918, 25 fevral, № 15.
- Ertoba* [ըրտոբա] qəzeti, 1918, 26 yanvar, № 20.
- Ertoba* qəz., 1918, 21 mart, № 65.
- Ertoba* qəz., 1918, 22 mart, № 66.
- Ertoba* qəz., 1918, 23 mart, № 67.

Ertoba qəz., 1918, 24 mart, № 68.

Ertoba qəz., 1918, 28 yanvar, № 22.

Xalq qəzeti, 1998, 27 mart, № 80.

Sakartvelo [“საქართველო”] qəzeti, 1918, 23 mart (5 aprel), № 64.

Sakartvelo qəz., 1918, 1 aprel (14 aprel), № 71.

Sakartvelo qəz., 1918, 22 may, № 97.

Sakartvelo qəz., 1918, 25 mart (7 aprel), № 66.

Sakartvelos Respublika [“საქართველოს რესპუბლიკა”] qəzeti, 1918, 24 avqust, № 24.

Vozrojdeniye [Возрождение] qəzeti, 1918, 18 may, № 92.

Extended Abstract

At the beginning of 1918, the political and social situation in the South Caucasus, especially the radical activities of the Bolsheviks, was closely followed by the Georgian-language press in Tiflis. The newspaper “Sakartvelo”, the press organ of the Georgian National Democratic Party, and social-democratic media outlets with a wide readership, such as “Ertoba” and “Alioni”, regularly published news and analytical materials in this context.

Georgian politicians and journalists, well aware that other regions of the South Caucasus were targeted by the Bolsheviks after seizing power in Baku, sounded the alarm that in early 1918 the arrival of the Extraordinary Commissioner for the Caucasus Stepan Shaumyan in Tiflis was the first sign of impending danger. “Ertoba” newspaper publishes articles entitled "In anticipation of the adventure", "The next adventure of the Bolsheviks", "Decree of the Bolsheviks and "Independent Armenia". The last article mentioned: “Mr. Shaumyan wants to pit Armenians and Tatars (Azerbaijani Turks – F.V.) against each other and then catch his Bolshevik fish in turbid water”. As it is emphasized in the article, indeed, the Bolshevik-Dashnak alliance formed in Baku under the leadership of S. Shaumyan soon managed to create a bloody confrontation between Armenians and Turks.

One of main goals of the Bolshevik-Dashnak tandem was to separate Baku and its suburbs with rich oil fields, strong economic potential and strategic geographical location from the Azerbaijani ethnic and cultural system and turn them into one of the Russian provinces. For achieve this goal the best way was to the percentage of Turkic-Muslims in Baku's population as low as possible through ethnic cleansing. For this purpose, the Baku Soviet, which had made comprehensive preparations and received military and financial assistance from Petrograd, was rapidly arming the city's Christian population, especially the Armenians. Most of the 10,000-12,000-strong Red Guard army consisted of Armenians. As a result of the abolition of the Caucasus front of the First World War, the weapons and ammunition of the Russian troops returning to their homeland via Baku passed into the hands of the Armenians here. A military alliance was formed between the Bolsheviks and the Armenian National Council, which controlled most of the Armenian armed groups in the city. S. Shaumyan played a special role in ensuring the military cooperation of the Bolsheviks with the Dashnaks.

Thus, the Bolshevik-Dashnak alliance completed the preparations and waited for an opportunity to carry out ethnic cleansing against the Turkic-Muslim population of Baku. Such an opportunity arises during the return of officers of the Muslim regiment, who arrived in Baku from Lankaran on the ship "Evelina" to attend the funeral of the son of the famous oil millionaire, philanthropist Haji Zeynalabdin Tagiyev. When the officers were trying to return to Lankaran by ship, they were disarmed at the initiative of the Committee of Revolutionary Defense, which was formed on March 30. Outraged by the incident, the Muslim population of the city gathered in mosques and demanded the return of weapons. Efforts of the Azerbaijani-Turkic national organizations in this direction remain fruitless, and on the basis of a preliminary agreement, the Bolshevik-Armenian coalition, as S. Shaumyan said, "all preparations were made for decisive battles and immediately began to attack along the entire front."

A three-day ethnic cleansing operation against Turkic-Muslims is being launched in Baku with the first shots fired at 5 pm on March 30. On March 31, Armenian military units arrived at the headquarters of the Revolutionary Defense Committee, instructed and sent to the Muslim neighborhood. On that day, Muslim neighborhoods were bombed from the air by planes and from the sea by warships. Bolshevik-Dashnak executioners broke into Muslim homes and massacred children, women, and the elderly.

According to the report of the Extraordinary Commission of Inquiry established on August 31, 1918 by the decision of the Government of the Azerbaijan Democratic Republic (May, 1918-April, 1920) to investigate the cases of violence against Muslims in the South Caucasus, March 31-April 2, 1918 during the murders and robberies 12,000 Turkic-Muslims were killed in Baku under the name of "counter-revolutionary".

The crimes of genocide committed against Turkic-Muslims in Baku were repeated in Shamakhi, Guba, Khachmaz, Lankaran, Hajigabul, Ganja and Yerevan provinces of Baku province.

Exposing the negative role of Dashnaktsutyun in the tensions in the South Caucasus, the Georgian press was not indifferent to the genocide committed against the Turkic-Muslim population in Baku in March 1918 and tried to convey the truth to its readers played an important role in deciphering of bolshevik-dashnak alliance.

The genocides committed against the local Turkic-Muslim population in the center of Baku province and other large settlements in March 1918, and the political turmoil that followed, further strengthened the independence tendencies of the two largest peoples of the South Caucasus - Azerbaijani Turks and Georgians. It resulted in the proclamation of the Democratic Republic of Georgia.